

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Толста Світлана Анатоліївна

УДК 811.161.2:340.113] (477)

ПРАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ УКРАЇНИ

10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі юридичного документознавства Київського національного університету внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник — кандидат філологічних наук, доцент

ЛЕУТА Олександр Іванович,

Національний педагогічний університет імені М.П.

Драгоманова, доцент кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор, академік АПН України,

МАЦЬКО Любов Іванівна,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,

завідувач кафедри стилістики української мови;

кандидат філологічних наук, доцент

СЛОБОДИНСЬКА Тамара Степанівна,

Вінницький державний педагогічний університет

імені М. Коцюбинського, доцент кафедри української мови.

Провідна установа: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м . Івано-Франківськ.

Захист дисертації відбудеться 21 листопада 2006 року о 16.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 вересня 2006 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Одним з актуальних питань сучасної лінгвістики є комплексне дослідження терміносистеми української мови, яка є основним інформативним шаром лексики. Українська термінологія вже впродовж двох століть привертає до себе увагу багатьох учених, фахівців, ентузіастів національного відродження.

У зв'язку з набуттям українською мовою статусу державної виникла нагальна потреба формування власне української термінології. Розпочинається активний перегляд національних норм термінотворення і терміновживання, зокрема посилюється увага до досвіду термінознавців.

На потребу нагального впорядкування україномовного поняттєвого апарату юриспруденції та подальшого дослідження питань юридичної термінології неодноразово звертали увагу українські мовознавці та юристи: О. Сербенська (історія становлення), Г. Онуфрієнко і Н. Руколянська (словотвір), С. Головатий, Ю. Зайцев, І. Усенко (загальна характеристика мови законодавства), Н. Артикуца, Ю. Прадід, О. Юрчук (теорія юрислінгвістики), Б. Стецюк (карно-процесуальна лексика), І. Гумовська (словотвір і семантико-функціональні аспекти юридичної терміносистеми), С. Кравченко (стиль законодавства), В. Демченко та М. Леоненко (функціонування юридичної термінології), І. Кочан і А. Токарська (культура юридичної мови), а також Г. Їжакевич, О. Копиленко, В. Радецька, В. Сімонок, З. Тростюк (різні лінгвістичні характеристики юридичних термінів) та ін.

Питання теоретичних проблем термінознавства, походження та розвитку окремих терміносистем, особливостей функціонування термінів мають давню історію свого дослідження в працях Г. Винокура, О. Реформатського, Д. Лотте, О. Ахманової, М. Баскакова, Т. Канделакі, В. Даниленко, В. Лейчика, О. Суперанської.

У сучасній україністиці проблеми термінології постійно перебувають у центрі уваги науковців. Цими проблемами займаються Комітет наукової термінології НАНУ, відділ термінології Інституту української мови НАНУ, багато лексикологів. Новітні теоретичні дослідження представлені в працях Л. Полюги, І. Кочан, Г. Мацюк, Л. Симоненко, О. Тараненка та ін.

Серед багатьох чинників, що зумовлюють необхідність подальшого детального вивчення української правничої термінолексики вирізняються насамперед два. По-перше, вітчизняна правнича термінологія донині ще повністю не досліджена, а по-друге

Зактуальною є потреба багатоаспектного системного аналізу всіх складників лексичної системи української мови, особливостей їх структурних взаємозв'язків та функціонування.

З упровадженням української мови в усі сфери життя перед ученими-термінознавцями постає завдання унормувати галузеві терміносистеми на власне національному ґрунті, укласти словники спеціальних одиниць окремих наук з урахуванням нових тенденцій і традицій термінотворення, сформувати цілісну методикоу дослідження термінів.

Актуальність дослідження. Довготривале функціонування в нашому законодавстві й судочинстві російської мови нині зумовлює поняттєву неузгодженість термінів, що може призводити до комунікативної неточності, невиправданості. На сучасному етапі важливим завданням вітчизняного термінознавства є стандартизація одиниць та вивчення умов їхнього функціонування у різних типах комунікативних ситуацій, а також удосконалення аналізу різновиду субмови права, яким є мова законодавства, що і зумовлює актуальність обраної теми. Такий напрямок дослідження визначається усвідомленою потребою українського суспільства в мовному забезпеченні термінотворчих процесів та цілісного опису системи правничих номінацій як терміноапарату правочинства; особливою роллю системи правничих термінів у регулюванні системи правових відносин у суспільстві; складністю та синкретизмом значень багатьох понять правочинства, відсутністю чіткої регламентації їх вживання, реалізації назв у різних контекстах, комунікативних ситуаціях; необхідністю поглибленого вивчення стилістичного використання правничих термінів з метою подальшої їхньої стандартизації й кодифікації. Особливо важливим для українського термінознавства є подальше лінгвістичне опрацювання правничих термінів, які відображають систему понять спеціальної галузі наукового знання, що безпосередньо пов'язане із вирішенням цілого ряду проблем — визначення природи терміна як знака спеціальних понять, встановлення взаємозв'язків між означуваним і означаючим знака, виявлення дериваційного потенціалу термінологічної лексики, дослідження загальних тенденцій розвитку терміносистеми та її впорядкування.

Правнича термінологія, що стала предметом дослідження — це терміносистема, яка нині перебуває у стані формування, тому вивчення загальних тенденцій її розвитку, дослідження дериваційного потенціалу, продуктивності словотвірних типів є актуальним як у теоретичному, так і в практичному плані.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до пріоритетних напрямів наукових досліджень МВС України, які потребують першочергового вивчення й упровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ України на період 2001 — 2009 рр. (наказ МВС України № 755 — 04), планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ України на 2005 — 2007 роки.

Тема дисертації затверджена науковою координаційною радою “Українська мова” Інституту української мови НАН України 16 грудня 2004 р., протокол № 24.

Мета роботи — виявити на матеріалі законодавчих актів України ресурси термінотворчого потенціалу юриспруденції, характерні риси правничої терміносистеми української мови як репрезентанта тенденцій розвитку відповідної субмови, а також труднощі в процесі семантичної інтерпретації юридичних текстів, і шляхи їх подолання. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1. Визначити особливості загальномовної тенденції до типізації термінотворчої системної продуктивності.
2. З'ясувати основні типи термінотворення і їх продуктивність у терміносистемі юриспруденції.
3. Системно описати структуру лексико-семантичного поля правничої термінології законодавчих актів України, визначивши основний набір семантичних ознак, релевантних для різних розділів правничої термінології, та зіставити ці набори і їхню структуру зі словами, що організовують відповідну систему понять у повсякденному мовленнєвому вживанні..

4. Виявити та комплексно дослідити труднощі, які виникають у практиці використання нормативно-правових актів через відсутність чітких визначень правничих понять, законодавчих дефініцій, єдності термінології
5. Дослідити особливості використання правничих термінів у юридичному дискурсі.
6. Зіставити правничі терміни з омонімічними словами та відповідними загальновживаними одиницями української мови для виявлення неправильної чи неточної інтерпретації правничої термінології.
7. На основі зіставлення правничої та загальновживаної системи герменевтичних понять і їх диференційних ознак запропонувати шляхи для удосконалення української правничої термінології з метою її уніфікації та систематизації.
8. Висвітлити доцільність введення законодавчих дефініцій у тексти нормативно-правових актів.
9. Укласти словник правничих термінів і словосполучень, які вживаються в текстах нормативно-правових актів України.

Об'єктом дослідження є правнича терміносистема сучасної української літературної мови в законодавчих актах України, її структура, функціонування і розвиток.

Предметом дослідження є основні дериваційні процеси формування правничої термінології, семантичне поле та функціональні особливості правничої термінології української мови, українські загальновживані слова як дублети правничих термінів, проблема семантичної інтерпретації правничих термінів у юридичному дискурсі.

Методи дослідження. Вибір **методів** аналізу зумовлений специфікою об'єкта та завданнями дослідження. У дисертації використано такі методи та прийоми, які є найдоцільнішими для опису й аналізу правничої термінології і забезпечують розуміння термінотворення як живого мовно-мовленнєвого процесу: лінгвістичне спостереження, узагальнення та наукова інтерпретація мовних фактів здійснюються за допомогою *описового методу*. Для вирішення дослідницьких завдань також були застосовані *методи компонентного, дистрибутивного аналізу, трансформаційної методики, зіставлення словникових дефініцій тлумачних та юридичних словників*.

Матеріалом дисертаційної роботи (картотека складає 2 138 словоформ) є терміни української терміносистеми права, що нормативно вживаються в законодавстві (Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України, комп'ютерна правова база “Законодавство України”, Закон України “Про благодійництво та благодійні організації”).

Джерельна база фактичного матеріалу становить 87 словників та енциклопедій, зокрема: Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт. – К., 1998; Словник законодавчих термінів / Ред. Н. Стрілець. – К., 2000; Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / Відп. ред. Сіренко В.Ф., Станік С.Р. – К., 1999; Словник юридичних термінів (російсько-український) / Уклад.: Андерш Ф., Винник В., Красницька А., Полешко А., Юрчук О. – К., 1994, а також нормативно-правові тексти як друковані, так і з мережі Internet та на CD-носіях.

Наукова новизна дослідження зумовлюється багатоаспектним комплексним підходом до аналізу правничих термінів. У роботі вперше у вітчизняному термінознавстві здійснено аналіз продуктивних ресурсів термінотворчого потенціалу української юриспруденції, розкрито семантичні та прагмалінгвістичні його особливості, а також можливі шляхи удосконалення правничої термінології з лінгвістичного погляду, які можуть бути використані у практичній діяльності законодавців. Дослідження проблеми семантичної інтерпретації та функціонування правничих термінів української мови у юридичному дискурсі проведено самостійно, обґрунтовано системні характеристики правничих термінів, а також основні тенденції розвитку на сучасному етапі.

5 У дисертації уточнено семантичний обсяг ряду понять, зокрема таких, як “термін”, “правничий термін”, “єдність правничої термінології” та ін., що сприятиме усталенню дефініцій та нормалізації їх статусу як правничих термінів.

Теоретичне значення. Проведений науковий аналіз робить внесок у розвиток загальної теорії термінотворення і термінології, уточнює і доповнює існуючі уявлення про процеси становлення й особливості української системи правничої термінології, що динамічно розвиваються. У дослідженні концептуально визначено й обґрунтовано наукову ідею про функціонально-поняттєву співвіднесеність термінопонять у сучасному комунікативному просторі.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначається тим, що його матеріали можуть бути використані у лекційних мовознавчих курсах вищої школи та спецкурсах із термінознавства, лексикології, у лексикографічній практиці та теорії і практиці перекладу. Матеріали дослідження знайдуть застосування у лінгводидактиці — для методичних напрацювань із проблеми підготовки фахівців правничої сфери.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорено на XIII щорічній Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, жовтень 2004 р.); круглому столі “Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи” (Київ, листопад 2004 р.); Науково-практичній конференції з проблем розвитку та функціонування державної мови “Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи” (Київ, листопад 2005 р.); Міжнародній науковій конференції “Українська термінологія і сучасність” (Київ, вересень 2005 р.).

Практичні результати та теоретичні висновки дисертаційного дослідження використовувалися у процесі викладання курсу “Українська мова професійного спрямування”, “Ділова українська мова”, “Юридичне документознавство” в Київському національному університеті внутрішніх справ.

Матеріали дисертаційного дослідження були впроваджені у навчальний процес МАУП (довідка про впровадження дисертаційного дослідження від 13.06.2006), коледжу “Бакаляр” (довідка про впровадження дисертаційного дослідження від 19.05.2006).

Публікації. З теми дисертації опубліковано 4 статті у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, 2 статті у збірниках за матеріалами науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (174 найменування), списку використаних джерел (37 найменувань) та додатка. Повний обсяг дисертації складає 229 сторінок, текстова частина — 172 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об’єкт, предмет дослідження, сформульовано мету і завдання; аргументовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення дисертації, названо методи роботи, а також охарактеризовано стан досліджень у галузі правничої термінології.

У першому розділі – “Основні дериваційні процеси формування правничої термінології української мови” – розглядаються дериваційні процеси формування правничої термінології української мови, зокрема аналізуються теоретичні питання (поняття “термін”, “правничий термін”, функції термінів у сучасній лінгвістиці; загальномовна тенденція до типізації; продуктивні субстантивні термінотворчі типи іменників).

У традиційних лінгвістичних дослідженнях термінотворча система не розглядалася як сукупність словотвірних типів, що різняться семантично. Вивчення термінотворення у такому аспекті є перспективним і має певні традиції: досліджено словотвірні типи у працях Т. Каде, В. Лопатіна, В. Демченка, О. Тихонова та ін. В українському термінознавстві загальні проблеми творення термінів розглядають Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Л. Симоненко, цим питанням присвячена монографія “Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти” (А. Д’яков, Т. Кияк, З. Куделько).

У формально-семантичному аспекті морфемні та синтаксичні термінотворчі типи ще недостатньо досліджені, про що свідчить стан розроблення цієї проблеми у сучасній лінгвістиці. Наукове вивчення та аналіз термінології юриспруденції як сукупності наук про право в основному обмежується працями про мову законодавства, процесуального закону, правових актів, про законодавчу стилістику. Отже, дослідження словотвірних одиниць правничої термінології є сьогодні актуальним питанням, що визначило цей аспект розвідки.

Однією з потужних та постійно діючих тенденцій мовної системи є тенденція до типізації, тобто прагнення до створення закономірних мовних типів. Типізація базується на подібності предметів, явищ у суттєвих якостях, відношеннях та реалізується за допомогою закону аналогії. Як не може існувати системність без типізації, так і не існує типізація без системності — це взаємопов'язані поняття. Спілкування за допомогою мови неможливе без типізації, оскільки закономірні зв'язки між предметами та явищами навколишньої дійсності не отримують ніякого реального вираження. Тенденція до типізації не може припинити існування доти, поки існує мова, оскільки функція мови як засобу спілкування є загальною, універсальною та виявляється на різних рівнях.

У сучасній українській мові спостерігається ріст продуктивності словотвірних типів різних частин мови, що свідчить про активність реалізації законом аналогії загальномовної тенденції до продуктивності.

У тісному зв'язку з проблемою продуктивності перебуває проблема мовної потенції. Співвідношення віртуальних (потенційних) і актуалізованих мовних знаків є не що інше як проблема продуктивності.

Зростання словотвірної регулярності і продуктивності впливає на термінологію. Вона може активізувати будь-який словотвірний тип мови, сприяти тому, щоб будь-яке значення стало обов'язковим для всіх утворень цього типу (моделей, зразків), і тим самим посилити регулярність останнього. У термінологічному словотворенні типи, для яких притаманна висока продуктивність (наприклад, іменники з суфіксами *-фікація*, *-ізація*), можуть стати продуктивними і в загальнолітературній мові.

Для системи українського словотвору характерні такі тенденції: ріст продуктивності ряду словотвірних типів, що обслуговують основні категорії найменувань, збільшення регулярності типів, посилення спеціалізації словотвірних засобів для вираження окремих значень. Їх реалізацію у мові посилює термінологічний словотвір, бо цей процес динамічний, розширює коло похідних основ загальнолітературного словотворення шляхом залучення резервних типів, похідних основ, що збільшує регулярність їх функціонування, надає рис автоматизму термінам, що утворюються відповідно до цих типів. У термінотворенні простежуються й інші тенденції, дія яких також може бути спрямована на збільшення термінотворчих ресурсів, які забезпечують одночасно і регулярність словотвірних типів і спеціалізацію термінотворчих засобів: тенденції до гніздового термінотворення, до створення комплексу найменувань, які пов'язані загальною похідною основою (терміном, терміноформою, терміносполученням), взаємозумовлені продуктивністю типів і вживанням похідних, створених за цим типом. Чим більша продуктивність словотвірного типу, чим частіше вживані слова, тим більше підстав вважати, що й нові терміни будуть утворюватися за цими типами. У кожній термінології діють свої окремі тенденції, що характеризуються регулярністю передачі однотипних понять за допомогою однакових термінотворчих засобів за подібною (спільною) моделлю.

Отже, продуктивні словотвірні типи визначають термінотворчий потенціал мови, служать рушійною силою його розвитку. Правнича термінологія має свої характерні особливості та своєрідні тенденції розвитку.

Лексикологи виділяють чотири основні функції слова: номінативну (слово називає, дає найменування), сигніфікативну (слово узагальнює), комунікативну (слово повідомляє) та прагматичну (слово передає почуття мовця). На думку вчених (В. Даниленко, В. Лейчик), реалізація цих функцій у термінології має свої особливості.

Ці особливості виявляються у тому, що термін підпорядковується як термінологічним законам, так і законам мови в цілому, оскільки він — і знак спеціальної

Системи, й одиниця лексичного складу певної мови. Тому в термінології поєднуються й протистоять одне одному стабільність як властивість будь-якої знакової системи і варіювання, притаманне лексиці загальнолітературної мови. Правнича терміносистема як складова частина загального термінологічного фонду становить складну організацію спеціальних одиниць, неоднорідну за своїм походженням та сутнісними характеристиками.

Аналіз продуктивних моделей творення правничих термінів у сучасній мові дозволяє виявити й описати їхній комунікативний та дериваційний потенціал у національній термінології, адже синтезування внутрішніх та зовнішніх ресурсів при творенні терміна є результатом різних за природою мовних процесів, спричинених дією екстра- та інтралінгвальних факторів. Отже, з'ясування особливостей взаємодії стихійного / свідомого та природного / штучного в національній термінології є принципово важливим для термінознавства.

Термінотворення юриспруденції здійснюється передусім за продуктивними типами афіксального словотворення.

Продуктивними є суфіксальні типи, серед яких можна виділити за граматичним характером мотивуючого слова віддієслівні із загальним термінотворчим значенням “носій процесуальної ознаки” із суфіксами: **-ант, -ат, -атор / -ітор, -ник**, напр.: *іммігрант, делегат, орендатор, хабарник*; зі значенням відхиленої процесуальної ознаки: **-аці (j)- / -іці (j)- / -енці (j)- / -ці (j)- / -і (j), -к(а) / -овк(а) -анн (j)-, -ств(о) / -цтв(о) / -зтв(о)**, напр.: *компенсація, аболіція, конкуренція, корупція, порука, голосування, вбивство, хабарництво*.

У системі термінів-іменників, мотивованих прикметниками, високу продуктивність виявляють слова зі значенням “носій ознаки” із суфіксами: **-ість, -ств(о)**, напр.: *злочинність, товариство*; зі значенням відхиленої ознаки із суфіксами: **-изм / -ізм, -ітет, -ість, -ств(о) / -єств(о)**, напр.: *сепаратизм, федералізм, імунітет, давність, партнерство*.

Терміни-іменники, що мотивовані іменниками, утворюються за такими типами із загальним значенням “носій предметної ознаки” із суфіксами: **-ант, -арій, -ат, -ер / -ір / -онер, -ізм / -изм, -і (j)-, -ці (j)- / -аці (j)- / -і (j)-, -іст / -ист, -ор, -ств(о), -ур(а) / -атур(а)**, напр.: *комерсант, депозитарій, протекторат, нотаріат, акціонер, конвоїр, фракціонер, вандалізм, тероризм, кримінологія, конкуренція, декларація, криміналіст, паспортист, громадянство, адвокатура, магістратура*; з модифікаційним значенням збірності із суфіксами **-аці (j)-, -і (j)-**, напр.: *адміністрація, фракція*.

Продуктивність виявляють і типи термінів-іменників з нульовим суфіксом — віддієслівні зі значенням відхиленої процесуальної ознаки: відхилена дія або стан (*оренда, обшук*).

Продуктивністю також відрізняються і префіксальні термінотворчі типи юриспруденції з префіксами **де- / дез-** зі значенням дії, протилежної до тієї, що названа мотивуючим терміном; з префіксом **контр-** зі значенням предмета, явища, дії, аналогічно до названого мотивуючого терміна, але для якого притаманний зустрічний, протиспрямований характер; з префіксом **ре-** зі значенням повторності дії, явища, названого мотивуючим терміном; зі значенням протилежності до того, що назване мотивуючим терміном; з префіксом **спів-** зі значенням предмета, поєданого зв'язком з іншим таким же предметом, названим мотивуючим терміном; з префіксом **суб-** зі значенням предмета (істоти / неістоти), що підпорядковується складовій частині того, що назване мотивуючим терміном; з префіксом **екс-** зі значенням особи, що має значення “колишній”, який втратив давнє становище, що назване мотивуючим терміном.

Продуктивними є також і типи термінів-іменників похідних від прикметників або дієприкметників зі значенням “офіційний документ” напр.: *застава, накладна*; і “особа за характерною ознакою, за предметом, явищем, до якого має відношення, за характерною дією” напр.: *неповнолітній, недієздатний*.

Типи складних термінів-іменників є продуктивними з такими усіченими основами як **євро-..., нарко-..., право-..., само-...**, напр.: *євровалюта, наркобізнес, правосуддя, самооборона*.

Продуктивність виявляється також у суфіксально-складних типах із суфіксом **-ець** — зі значенням предмета (особи, знаряддя), що виконує дію або призначений для виконання дії, названої дієслівною основою та конкретизованої у першій основі складання (іменник) і суфіксом **-ння** — зі значенням дії або діяльності, що названа дієслівною основою та конкретизована у першій основі складання, напр.: *роботодавець*, *оподаткування*.

У правничій термінології української мови можна також виділити активізацію такого способу словотвору, як аббревіація. Аббревіація як спосіб термінотворення поширений здебільшого при творенні власних назв і зумовлюється тенденцією до економії в мовленні, що визначає рух мови до синтетизму як продуктивного напрямку розвитку сучасних високорозвинених мов.

Усі названі способи словотвору є питомим ресурсом творення національних термінологічних одиниць, який активно використовується в сучасному українському термінотворенні.

У другому розділі – “Семантичне поле правничої термінології української мови” – визначаються загальні принципи структурування семантичного поля, аналізуються основні тематичні групи семантичної класифікації правничої термінології

В основу організації семантичного поля права покладені гіперо-гіпонімічні (родо-видові) відношення його одиниць: гіпоніми у якості однорідних одиниць, для яких притаманна властивість несумісності (тобто тих, що відповідають видовим поняттям), входять до класу (співвідносного з родовим поняттям і позначеного гіперонімом) як його елементи.

У досліджуваному матеріалі було виділено вісім семантичних полів, що групуються навколо основних понять, представлених у законі: **влада, благодійництво, підприємництво, суспільне об’єднання, особи, правовідносини, документ, дія**. Елементи цих полів складають терміни, що вживаються як у тексті закону, так і в інших нормативних актах, а також загальноновживані слова української мови.

Семантичне поле **влада** об’єднує такі слова-терміни: *державна, закон, право, уряд, адміністрація, репресія*.

Семантичне поле **благодійна діяльність**, до якого були включені такі поняття: *благодійність, благодійник, благодійна організація, набувачі благодійної допомоги, меценатство, спонсорство, грант*, що мають термінологічне вираження, а також слова *дарування, пожертвування*, що є загальноновживаними.

Семантичне поле **підприємництво** включає до себе такі одиниці, як: *підприємство, підприємницький, комерційна організація, кооператив, артіль, фермерське господарство, виробничий кооператив*.

Семантичне поле **особи** включає слова та словосполучення: *особа, громадянин, депутат, доброволець, партнер, представник, споживач, працівник, засновник, народ, населення, біженець, безробітний, інвалід, малозабезпечений, потерпілий*, та поділено на три “підполя”: *особи, що страждають (біженець, переселенець, безробітний, інвалід, малозабезпечений, потерпілий)*, учасники правовідносин (*особа, громадянин, депутат, партнер, представник, споживач, працівник, засновник*), збірні найменування осіб (*населення, персонал*).

Семантичне поле **правовідносини** представлено у дослідженні словами та словосполученнями, що виражають поняття, які входять до “фінансово-майнового блоку”, а саме: *баланс, безоплатний, безкоштовний, безкорисливий, внесок, збір, мито, податок, прибуток, витрати, затрати, кошторис, плата, оплата, продаж, субсидія, рахунок, аукціон, доручення, договір, угода, правочин, банк, митниця*.

В аналізованому матеріалі серед слів, що належать до позначення фінансово-майнових відносин, виявилось чимало таких, які не фіксуються у спеціальній літературі як правничі терміни. Серед них: *баланс, безоплатний і безкоштовний*, що функціонують у якості повних синонімів та протиставлені *безкорисливому* як “який не дбає про користь для себе, не шукає вигоди”, *внесок, збір, мито*, протиставлені *податку*, *дохід, витрати, затрати, кошторис, плата, оплата, продаж, субсидіювати, рахунок*.

9 Крім того, для ряду слів у загальному вживанні і як правничі терміни притаманні значення, що майже збігаються. Це **аукціон**, що визначається у юриспруденції як “*продаж з публічних торгів товару або майна покупцеві, який пропонує з них найвищу ціну*”.

Мають істотні відмінності у загальному та спеціальному, юридичному вживанні такі слова та словосполучення як **банк, бухгалтерський облік, бюджет, майно, податок, власність, правочин**.

Семантичне поле **документ**, представлене такими елементами: *довідка, договір, доручення, диплом, дипломатичний акт, комерційний акт, кодекс, конституція, устав, замовлення, звіт, план, проект, кошторис, рахунок, атестат, квитанція, паспорт*. Варто відзначити, що у багатьох із вищезазначених слів значення “документ” не визначає ні лінгвістика, ні юриспруденція.

Семантичне поле **дія** представлене такими словами та словосполученнями: *ліквідація, реорганізація юридичної особи, відмова (від товару на користь держави), реєстрація, опублікування (оприлюднення) закону, фінансування, а також приватизація державної власності, реєстрація громадянства, відмова від спадщини*.

У розділі проаналізовані правничі терміни та стійкі сполучення, які в силу семантики загальновживаних дериватів від дієслів можуть припускати неоднозначне тлумачення. Так, наприклад, **ліквідація підприємства** тлумачиться юристами як “*регламентована законом процедура, в результаті якої відбувається припинення діяльності групи підприємств без переходу прав та обов’язків у порядку правонаступництва до інших осіб*”.

У третьому розділі – “**Проблема семантичної інтерпретації правничих термінів у юридичному дискурсі**” – розглядаються основні класифікації правничих термінів, співвідношення терміна і поняття, особливості використання правничих термінів у текстах законодавчих актів України, поняття єдності правничої термінології, також аналізуються основні проблеми семантичної інтерпретації юридичного тексту, що виникають у зв’язку з особливостями правничих термінів та функціонуванням загальновживаних слів.

На сьогодні у науковій літературі ще не вироблено чіткі принципи та критерії класифікації юридичних термінів, що породжує проблеми у практиці судочинства.

Багато вчених дотримується погляду, згідно з яким юридичні терміни поділяються на три категорії за критерієм “зрозумілості” для тієї чи іншої частини населення: **загальновживані, спеціальні юридичні, спеціальні технічні**.

Детальний аналіз джерельного матеріалу вказує на те, що для української юриспруденції характерною є наявність термінів точного значення і термінів, які виражають оцінні поняття.

Значення термінів, що позначають оцінні поняття, пов’язані з конкретним змістом та обставинами справи, що розглядається, і залежить від них: **тяжкі тілесні ушкодження, тимчасова непрацездатність, безпідставне обвинувачення, задовільне рішення**.

У таких термінах правозастосовний орган має не просто констатувати, але й оцінити відповідність ознак того чи іншого факту, що розглядається, події та ознаки відповідного оцінного поняття. Лінгвістичне оформлення терміна в цьому разі завжди мотивується його дефінітивністю, місцем у терміносистемі й традицією використання в національній системі права.

Одним з найважливіших питань у сучасному термінознавстві є проблема співвідношення терміна і поняття. Співвідношення терміна з певним поняттям не підлягає сумніву, тому для пізнання сутності поняття, виявлення його зв’язків з іншими поняттями необхідне чітке й точне розуміння терміна.

Вимоги до терміна, які були сформульовані Д. Лотте ще в 30-х роках ХХ століття, наводяться практично в усіх наукових дослідженнях з термінології до цього часу. Однак, починаючи з 70-х років, вони зазнавали критики, оскільки фахівцями було досить аргументовано доведено, що “ідеального терміна”, який відповідав би всім вимогам, не існує.

Нерозривний зв’язок правничих понять і відповідних їм термінів виявляється в тому, що упорядкування правничої термінології неможливо без глибокої наукової

розробки правничих понять, їх логічного аналізу та точного визначення. Якщо правничі поняття визначені не досить ясно, про точну, досконалу термінологію не може бути й мови.

У період удосконалення законодавства актуальним є питання щодо введення законодавчих дефініцій у тексти нормативно-правових актів, що полегшує сприйняття й розуміння текстів нормативно-правових актів. На думку багатьох вчених, визначення термінів, які даються в самих законах, ускладнюють законодавство.

Чітких дефініцій потребують спеціальні юридичні поняття, які розроблено законодавцем і саме через законодавство входять до словникового фонду (наприклад, термін **правочин**, має законодавчу дефініцію, а також спеціальні технічні терміни, якщо вони вживаються в нормативних актах, розрахованих на широке використання і стосуються значного кола посадових осіб та громадян. Нормативна дефініція є необхідною для понять, які не мають загального вживання, і тих з них, які вживаються у більш вузькому і суттєво іншому значенні порівняно із загальновідомим.

Отже, норми-визначення сприяють правильному розумінню і застосуванню нормативно-правового акта, відтак дефініції підвищують якість і весь механізм правового регулювання.

Важливою вимогою вживання правничої термінології є єдність її використання.

Єдність правничої термінології полягає у тому, що для позначення в нормативно-правовому акті певного поняття послідовно вживається один і той же термін, а для позначення різних понять, значення яких не збігається, використовуються різні терміни

Проаналізований матеріал дозволяє виділити два суттєві моменти, коли деякі особливості функціонування знакових одиниць української літературної мови без серйозних підстав переносяться на одиниці, що структурують спеціальний правничий текст.

Перший може стосуватися тенденції до так званої універбації, тобто вираження одним словом (простим, похідним або складним) комплексу значень, які виражаються сполученням слів.

Другий момент пов'язаний з лінгвістичним спрощенням, коли будь-яке похідне слово сприймається як знак, семантизація якого може бути легко реалізована за допомогою посилання до похідного слова.

Як показало проведене дослідження, існує досить багато розбіжностей у диференційних ознаках, що формують значення слів — омонімів, що ускладнює точне розуміння терміна носієм мови, наприклад, відношення між словами *біженець*, *безробітний*, *митниця*, *банк* тощо як загальновживаними одиницями і як правничими термінами. Необхідно відзначити і ті моменти, у яких правничі терміни є значно досконаліші, аніж лінгвістичне тлумачення відповідних загальновживаних слів і побутові уявлення про відповідні поняття.

Наприклад, поняття **пожертва**, **інвалід**, **працівник** в юриспруденції розтлумачено значно чіткіше та системніше, аніж у тлумачних словниках української мови.

Розглядаючи проблему можливості удосконалення українського законодавства з термінологічного погляду, можна визначити такі основні її складники:

- визначити поняття *держава* однаково для всіх галузей права;
- виключити тлумачення одного терміна з посиланням на похідне або непохідне (*громадянин — громадянство*);
- упорядкувати та систематизувати критерії, які слугують основою тлумачення гіпонімів одного гіпероніма (*некомерційна організація — споживчий кооператив, фонди, громадські об'єднання, установа, асоціація (союз)*).

Ще один шлях поліпшення правничих текстів, яким може і повинен піти законодавець, — це удосконалення юридичних тлумачень, що особливо є важливим при омонімії. Прикладом такого удосконалення може бути тлумачення слів та словосполучень: *кодекс*, *договір*, *ліквідація*, *охорона праці* тощо.

Представлене у дослідженні зіставлення двох інтерпретацій дозволяє показати, що у змісті багатьох правничих термінів, які претендують на чіткість та однозначність,

приховані зони невизначеності та неточності. У той час і слова загальнонавчальної мови у ряді випадків могли б отримати у тлумачних словниках більш чітке визначення.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

На основі аналізу сучасного етапу дослідження терміносистем, було відзначено, що проблема вивчення правничої термінології в українській лінгвістиці вийшла на якісно новий рівень. Це пояснюється зростанням ролі науки й техніки в суспільному розвитку, появою значної кількості нових понять у різних галузях і відповідно – одиниць, що їх позначають. Національна терміносистема співвіднесена з правовою системою України та визначається як субмова, що відтворює активні процеси та тенденції до створення правової системи європейського простору. Правничі терміни української мови функціонують у сформованій системі. Правничі терміносистема української мови відбиває комунікативні потреби суспільства, вербалізовано репрезентуючи комплекс правових понять. Правничі термінологія, як й інші фахові терміносистеми, розвивається та функціонує відповідно до законів загальнолітературної мови.

На сучасному етапі у мовознавстві сформульовано комплекс ідей, що є оптимальними з погляду узгодження специфіки національної мови та її ресурсів із дериваційною традицією в термінотворенні та тенденціями розвитку метамови сучасної науки. Основний критерій точності і функціональної перспективи терміна – місце в терміносистемі, зумовлене комунікативною стратегією національної мови, зокрема у сфері права.

Дослідження дало змогу з'ясувати продуктивність дериваційних моделей термінотворення та мотивації семантики терміноелементів, передусім словотвірного генезису правничих термінів національної мови, що актуалізує можливості афіксального словотворення, осново- та словоскладання, а також аббревіації. Творення правничих термінів відбувається за словотвірними моделями мов-репрезентантів словникового матеріалу, і в цьому випадку мови, завдяки розбудованій системі спеціалізованих формантів, однаковою мірою здатні творити нові терміноодиниці.

Детальний аналіз матеріалу вказує на те, що для української юриспруденції характерною є кодифікація термінів зокрема тих, які виражають оцінні поняття. Проблема взаємовідношення терміна і поняття порушує питання місця терміна в загальнолексичній системі мови. Нерозривний зв'язок правничих понять і відповідних їм термінів виявляється в тому, що упорядкування правничої термінології неможливе без глибокої наукової розробки правничих понять, їх логічного аналізу та точного визначення.

У період удосконалення законодавства актуальним є питання введення законодавчих дефініцій у тексти нормативно-правових актів, що полегшує сприйняття й розуміння текстів цих актів. Чітких дефініцій потребують спеціальні юридичні поняття, які розроблено законодавцем і саме через законодавство входять до словникового фонду (напр.: термін *правочин*, має законодавчу дефініцію). Важливою вимогою вживання правничої термінології є єдність її використання. Єдність правничої термінології полягає у тому, що для позначення в нормативно-правовому акті певного поняття послідовно вживається один і той же термін, а для позначення різних понять, значення яких не збігається, використовуються різні терміни.

Труднощі семантичної інтерпретації юридичного тексту виникають у зв'язку з розрізненням юридичного тлумачення слів і їх “щоденного” значення. У дослідженні на основі зіставлення юридичної і загальнонавчальної системи понять і диференційних ознак запропоновані шляхи для удосконалення української правничої термінології.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Толста С.А. Актуальні питання уніфікації та стандартизації юридичних термінів // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. — К.: ІВЦ Держкомстату України. — 2003. — Вип. 7. — С. 64 — 69.

2. *Толста С.А.* Антонімія в юридичній термінології // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. — К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. — С. 265 — 268.
3. *Толста С.А.* Концепт “влада” в сучасній українській правничій термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 128 — 130.
4. *Толста С.А.* Суфіксальний тип словотвору у формуванні сучасної правничої термінології // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 9: Актуальні проблеми сучасного мовознавства. — № 1, 2006. — С. 31 — 33.
5. *Толста С.А.* До питання формування культури професійної мови юриста // Формування культури професійної мови фахівця: теорія і практика: Зб. наук. праць. — Донецький інститут внутрішніх справ. — Донецьк, 2003. — С. 134 — 138.
6. *Толста С.А.* Дослідження логіко-понятійних відношень у правничій термінології // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. — К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. — С. 133 — 140.

АНОТАЦІЯ

Толста С.А. Правнича термінологія в законодавчих актах України. —
Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 — українська мова. — Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2006.

Правнича термінологія в законодавчих актах України досліджується як спеціалізована система вищого порядку. У дисертації проаналізовано дериваційний потенціал правничої термінології української мови, її словотвірні особливості, здійснено семантичну класифікацію названої термінології на засадах виділених семантичних полів. Висвітлено сучасні техніки термінотворення в галузі правничої термінології та активні процеси в названій терміносистемі. Усі названі способи словотвору є питомим ресурсом творення національних термінологічних одиниць, який активно використовується в сучасному українському термінотворенні.

Аналізуються труднощі, які виникають у практиці використання нормативно-правових актів через відсутність чітких визначень правничих понять, законодавчих дефініцій, єдності термінології. Розглянуто одне з найважливіших питань у сучасному термінознавстві проблема співвідношення терміна і поняття.

Розкрито доцільність введення законодавчих дефініцій в тексти нормативно-правових актів. Зіставлено правничі терміни з омонімічними словами та відповідними загальноживаними одиницями української мови для виявлення неправильної / неточної інтерпретації правничої термінології.

У роботі визначено особливості використання правничих термінів у юридичному дискурсі.

Ключові слова: термін, правничий термін, українська правнича термінологія, словотвірний тип, продуктивність словотвірного типу, функції терміна, семантичне поле, дефініція.

АННОТАЦИЯ

Толстая С.А. Правовая терминология в законодательных актах Украины. —
Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. — Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. Киев, 2006.

Правовая терминология в законодательных актах Украины исследуется как специализированная система высшего порядка. В диссертации рассматриваются

Деривационные процессы формирования правовой терминологии украинского языка, ее словообразовательные особенности, в частности анализируются теоретические вопросы (общезыковая тенденция к типизации; понятие “термин”, “правовой термин”, функции терминов в современной лингвистике, продуктивные субстантивные терминообразовательные типы существительных).

Осуществлена семантическая классификация названной терминологии на началах выделенных семантических полей, определены современные техники терминообразования в области правовой терминологии и активные процессы в названной терминосистеме. Все проанализированные способы словообразования являются удельным ресурсом создания национальных терминологических единиц, которые активно употребляются в современном украинском терминообразовании.

В работе определены особенности использования правовых терминов в юридическом дискурсе. Анализ исследуемого материала дает возможность определить некоторые особенности юридического текста на лексическом уровне, которые приводят к проблемам и неопределенности в его семантической интерпретации. Описаны ситуации, когда правовые понятия рассматриваются как с лингвистического, так и с юридической точки зрения, т.е. раскрывается сущность и значения правового термина на основе нормативных актов, сравниваются с теми значениями, которые предлагают для этих понятий основные толковые словари украинского языка.

Анализ языкового материала с учетом традиционных и современных концепций описания семантических полей позволяет выделить восемь основных семантических полей, которые группируются вокруг основных понятий, представленных в законе: **власть, благотворительность, предпринимательство, общественное объединение, лица, правоотношения, документ, действие**. Определяются общие принципы структурирования семантического поля, анализируются основные тематические группы семантической классификации правовой терминологии. Элементы этих полей составляют термины, которые употребляются как в тексте закона, так и в других нормативных актах, а также общеупотребительные слова украинского языка.

Анализируются трудности, которые возникают в практике использования нормативно-правовых актов из-за отсутствия четких определений правовых понятий, законодательных дефиниций, единства терминологии. Рассмотрено одно из важнейших вопросов в современном терминоведении проблема соотношения термина и понятия. В плане соотношения термина и понятия поднимается вопрос о симметрии знака и обозначаемого им понятия - явления, довольно желательного для терминологии. Известно, что ассиметричность в одинаковой мере касается как терминов, так и общеупотребительных слов. Она прослеживается в наличии синонимов (вариантов) и омонимов.

Раскрыта целесообразность введения законодательных дефиниций в тексты нормативно-правовых актов. Поскольку, для большинства специальных юридических понятий существуют доктринальные определения, т.е. такие, что определяются учеными-юристами, специалистами в области права в монографиях, научных комментариях, статьях и т.п. Другие определения, которые содержатся в разных нормативно-правовых актах, актах официального толкования, называют “легальными”. Имея официальный характер, они наделены обязательной силой.

В исследовании установлено целесообразность использования нормативной дефиниции. Она необходима для понятий, которые не имеют общего употребления, и для тех, которые употребляются в более узком и существенно другом значении, сравнительно с общеизвестным. Важная особенность нормативных дефиниций заключается в том, что законодатель с помощью аутентического толкования предоставляет юридическому термину единое определение, которое должно содержать все существенные признаки, важные для применения соответствующей нормы, т.е. такие, которые имеют правовое значение, в частности, при толковании текста нормативно-правового акта.

Сопоставлены правовые термины с омонимическими словами и соответствующими общеупотребительными единицами украинского языка для выявления неправильной / неточной интерпретации правовой терминологии.

В диссертации осуществлено комплексное исследование проблемы семантической интерпретации правовых терминов в юридическом дискурсе, а также предложены возможности усовершенствования украинского законодательства с терминологической точки зрения. Представленное в исследовании сопоставление двух интерпретаций дает возможность показать, что в содержании многих правовых терминов, которые претендуют на четкость и однозначность, есть скрытые зоны неопределенности и неточности. В то время и слова общеупотребительного языка в ряде случаев могли бы получить в толковых словарях более четкое определение.

Ключевые слова: термин, правовой термин, украинская правовая терминология, словообразовательный тип, производительность словообразовательного типа, функции термина, семантическое поле, дефиниция.

ANNOTATION

Tolsta S.A. Legal terminology in Ukraine's legislative acts. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, specialty No. 10.02.01 – Ukrainian Language. – M.P.Dragomanov National Pedagogical University. — Kyiv, 2006.

The legal terminology in legislative acts of Ukraine is examined as a specialized higher-level system. In dissertation derivative potential legal terminology of Ukrainian Language, its word-formational particularities is analyzed. A semantic classification in the above mentioned terminology on principles emphasized semantic scopes is fulfilled. The thesis illustrates contemporary techniques or terms-formation in the field of legal terminology and active processes in above stated term-system. All mentioned word-formation's ways are weighty resource of creation national terminological units which are actively used in modern Ukrainian word-formation.

The difficulties arising in the practice of using legal acts through the absence of distinct determinations of legal conceptions, legislative definitions, unity of terminology are analyzed. One of the most important question in contemporary terminology-science the problem of correlation term and conception is described.

In thesis is discovered the expedience of introduction legislative definitions in the text of legal acts. The legal terms with homonymous words and corresponding current unities of Ukrainian Language for detecting incorrect interpretation of legal terminology are collated.

In the given work the peculiarities of using legal terms in juridical discourse are defined.

Key words: term, legal term, Ukrainian legal terminology, word-formation type, productivity of word-formation type, term functions, semantic scope, definition.